

ACTA LINGUISTICA LITHUANICA
XLIX (2003)

Santraukos

ROMUALDAS APANAVIČIUS

Lith. *šiėnas*, OChSl. *sėno* ir pie. **kėi-* ‘gulėti’

Remiantis P. Persson'u (1894: 257) tradiciškai laikoma, kad liet. *šiėnas*, latv. *siens*, s. sl. *sėno* (ir senieji skoliniai Baltijos finougrų kalbose, pvz. suom. *heinä*) yra giminingi gr. *κοινά* ‘χόρτος, žolė, pašaras’ (< **koi-no-*, turbūt pl. neutr.), tačiau tolimesnė etimologija neaiški. Šiame straipsnyje keliamą hipotezę, kad minėti žodžiai (< balt. (-sl.) **šeina/saina*) kildintini iš veiksmažodžio šaknies ide. **kėi-* ‘gulėti’, kuri paliudyta daugelyje ide. kalbų, ir jie reiškia ‘gulinčią žolę’. Argumentacijai pasitelkiami kiti baltų (liet. *šiekštas, šiekšta* ‘vandenyje gulintis medis ar krūmas’, latv. *steksts, steksta* ‘t.p.’ (< **sei-sta-*)) ir germanų kalbų semantiniai duomenys (germ. **kau-ij-o-* ‘šienas’ < ‘tas, kuris kertamas, kirstinas’ < ide. **keh₂u-* ‘kirsti’ leidžia manyti, kad senieji germanai įsivaizdavo šieną kaip žolę, kurią rekia kirsti arba kuri kertama, o senieji baltai (slavai) – kaip žolę, kuri *guli* po kirtimo, nukirsta).

BERND GLIWA

Lit. kamanos, kamienas, kumelė – *etimologinės pastabos*.

Tradicinė etimologija (Būga, Fraenkel, Mažiulis) lygina *kamanos* su *kamienas*. Argumentacijos esmė yra ta, kad *kāmanos* gavo vardą nuo žąslų, kurie savo forma primena žabą ir esą gumbuoti. Posakis *kamanoms reykia žaboty* reiškiaš arkliui į nasrus įsprausti *žabą* (Būga). Tačiau *žaboti* neturi nieko bendro su *žabas* ‘šaka’, o priklauso prie *žabta* ‘snukis...’, *žabtai* ‘t.p.; spautuvės; kamanos dalis, kur pavadis pritvirtinamas’, *žabukas* ‘žašlai; kamanos’, *žabūklai* ‘t.p.; spąstai’, *žabūs* ‘ėdrus’ ir kt. Lygiai kaip giminiuojasi *žąslai* : *žandas* taip pat *žabokliai* ‘žašlai’ : *žabta*. Čia priklauso taip pat *žabangai* ‘spąstai’ bei pr. *sbeclis – veder* ‘spyruoklė spynoje’ ir *slango – gebys* ‘žašlai’, o ištakos galimos verb. balt. **žab-* ‘spausti, įtempti’. Semasiologiškai palygintina *spėsti* : *spąstai, spąslai* : *spėndelė* ‘spyruoklė spynoje’.

Nauja *kamanos* etimologija suponuoja verb. balt. **kam-* ‘spausti, gniaužti; sulaikyti’, šalia homofoninės šaknies **kam-* ‘sukti, lenkti’. Iš pirmosios, gal veikiant antrajai, gavosi *kamanos* ‘*priemonė arkliui sulaikyti, palenkti žmogaus valiai’. Žodžių darybos požiūriu manytina, kad tai pirmiau buvo veiksmazodžio abstraktas ‘*prijaukinimas, tramdymas’, o tik paskui tapo daikto pavadinimu, panašiai kaip *dovana* ‘dovanojamas daiktas ar pan.’ egzistuoja šalia (senesnio?) ‘dovanojimas’.

Liet. *kamantai* yra tam labai artima, tiek daryba, plg. *ramantas* ‘ramentas’ < ‘*remiantis’, tiek semantika. Pagrindinis argumentas, kodėl *kamantai* turėtų būti skoliniu, yra vok. *Hamen* : lenk. *chomąto* : liet. *kamantai* atitikimas, kur neva germ. *h-*:sl. *ch-*: balt. *k-* tik skolinimu paaiškinama. Nors sl. *ch-* kilmė iki galo neišaiškinta, prielaida, kad sl. **ch-* < *sk-* (ESSJ), o sl. *sk-* (su *s*-mobile) kaitaliojasi su balt., germ. *k-*, tenkintų šią situaciją.

Diskutuojami tokie atvejai: liet. *kamas* ‘pacas’, latv. *kamis* ‘žiurkėnas’, ček. *chomik* ir kt., sl. **choměstorь* ‘žiurkėnas’. Nors vok. *Hamster* < sva. *hamustro* yra skolinys iš sl., to negalima pasakyti apie balt. žodžius. Liet. mįslės žodis *kamantinis* ‘apynys’ giminingas germ. **humilo* > s.a. *hymele* ‘t.p., vijoklė’ bei sl. **chъmelь* ‘apynys’. Įprasta manyti, kad čia esama skolinimo, nors kryptis neaiški. Iki šiol nenagrinėtas liet. *kamantinis* paneigia skolinimo hipotezę, nes skirtingas apofoninis laipsnis byloja už bendrą paveldą. Botanika taip pat neduoda pagrindo augalą laikyti atvežtiniu. Liet. ¹*kamas* ‘mužikas, prasčiokas’ pirmiausia lyginasi su *kēmeras, kemėras* ‘griozdas; keblumas; niekam tikęs žmogus’, *kamėga* ‘nerangus, apsileidęs žmogus’, latv. *kamana* ‘susikūprinusi moteris’ ir kt., dėl to skolinimas iš lenk. *cham* ‘prasčiokas’ ar pan. neįtikina. Ir pastarasis vargu ar kilęs iš Biblijos hebr. *ham*, kaip matosi iš rus. *хомяк* ‘griozdas’, ček. *chomeček* ‘senis’ < ‘kuprotas’, *chumák* ‘ėdrūnas’, gal. vok. *Hampelmann* ‘paikys’.

Liet. *kumelė* ‘Stute’ traktuojamas kaip nulinio laipsnio derivacija nuo verb. balt. **kam-* ‘prijaukinti’. Motyvacija aiški, prijaukintas gyvulys priešinamas laukiniam žvėriui. Pvz. liet. *jautis* ‘(kastruotas) bulius’ < ‘*kinkomas (t.y. prijaukintas) bulius’ arba npers. *dam* ‘prijaukintas gyvulys’, s.i. *dám* : *damáyati* ‘prijaukinti, tramdyti’, gr. *δαμάλη* ‘jauna karvė’ ir kt.

Negalima praleisti pro akis, kad *kumelė, kumelys, kumeliokas* turi daugybę kitų reikšmių: 'klaida padaryta vežant virvę; nelygumas dalgyje; aša girnoje, milinys; toks stambus grybas; kiaušinio trynys; įrankis ratlankiams lenkti, stogui dengti; stuburas...', kurios priklauso balt. **kam-* 'spausti, slėgti' arba **kam-* 'sukti, lenkti'.

Fraenkel'io (ir kt.) lyginimas *kumelė* su s.i. *kumara* 'kūdikis, vaikas, sūnus' < **ku-mel-* atrodo tame kontekste gan dirbtinai, be to prefiksas balt. **ku-* būtų izoliuotas.

Kamienas palyginamas pirmiausia su latv. *kamanas* 'rogės' < 'pavažos iš kastinių medžių su šaknimis' (Būga) ir yra ne šiaip stora vieta, bet toji, kur šaknis arba šakos lenkiasi į šoną < balt. **kam-* 'sukti, lenkti'. Įprastas lyginimas su *kama* 'košė', l. dial. *kom* 'gabalas, kamuolys' < balt. sl. **kom-* 'spausti, slėgti' (Fraenkel) semantiškai nepaaiškinamas.

Liet. upėvardžiai *Kamainė, Kamė, Kamoja, Kamatis, Kamona, Kumė, Kumpė, Kumpalė, Kumelupis, Kamaria, Kamarė, Kamara* bei mišlės žodžiai *kambanka, kumpuringė* 'upė' lyginami su balt. **kam-*, **kum-* 'sukti, linkti', su formantu *-p-* plg. lit. *kumpti* 'lenkti, suktis'. Čia dera upės ukr. *Хомора, Хомор, Хомыр* < sl. *(*s*)*kom-* 'lenkti', slovak. dial. *chomola* 'kaklas'. Vingiavimas yra labai dažnas požymis upėvardžiuose, plg. identiškos darybos *Kum-el-upis: Ving-el-upis*.

GINA KAVALIŪNAITĖ

Postpozicinių vietininkų sistema Chylinskio Naujojo Testamento vertime

Straipsnyje pristatomi nauji postpozicinių vietininkų vartojimo senojoje lietuvių kalboje tyrimo rezultatai. Jau anksčiau nustatyta, kad priešprieša tarp statinių vietos reikšmės linksnių buvo neutralizuota: tarp jų yra papildomosios distribucijos santykis, linksnio pasirinkimas priklauso nuo kategorinių vardažodinės frazės požymių, būtent nuo gyvumo. Tradiciškai skiriamos opozicijos tarp „vietos objekto viduje“ ir „vietos prie objekto“, iš tiesų nėra. Santykis tarp krypties vietininkų – iliatyvo ir aliatyvo – yra kitoks. Nors beveik niekadoms nevertojami gyvumo požymių turinčių vardažodžių iliatyvai, negyvų daiktų pavadinimai gali turėti ir iliatyvo, ir aliatyvo formas. Šie linksniai sudaro privatyvinę opoziciją. Kaip ir adesyvo atveju, nerasta vietų, kur aliatyvas būtų vartojamas vietos prie objekto lokalizacijos reikšme. Taigi negalima kalbėti apie aliatyvinę krypties reikšmę, kai galinis taškas yra prie objekto. Aliatyvą derėtų suprasti kaip apibendrintą liatyvinį linksnį, o iliatyvas, žymėtasis opozicijos narys, reiškia kryptį, kai galinis judėjimo taškas yra objekto viduje. Tokiu būdu postpozicinių vietininkų sistema Chylinskio kalboje yra ne ketunarė, o trinarė. Iš esmės yra tik vienas statinis linksnis, turintis du variantus, kurių pasirinkimą lemia kategorinės vardažodžio savybės. Tiktai iliatyvas ir aliatyvas sudaro priešpriešą, būdingą skirtingiems linksniams.

Milda LUČINSKIENĖ

Rašybos norminimo apraiškos 1647 ir 1674 metų Ewangelie polskie y litewskie leidimuose

Šiame straipsnelyje apžvelgiami kai kurie grafikos ir ortografijos skirtumai Jono Jaknavičiaus *Ewangelie polskie y litewskie* 1647 ir 1674 metų leidimuose, aptariami raidyno ir rašybos skirtumai, atsiradę dėl parengėjų ar redaktorių, korektorių, leidėjų taisymsų rengiant leidybai 1674 m. *Evangelijų* leidimą.

Gana nuosekliai, nusižiūrėjęs į lenkų kalba spausdinamų raštų tradiciją, pradedamas vartoti diakritinis rašmuo „*a* pochylone“, kuris spaustuvės korektoriaus galėjo būti suvoktas jau kaip norminis variantas. Tam tikrų nusistovėjusių taisyklių taikymą rodo ir žodžio *iuſu*, rašmens *w*, žymincio trumpą balsį [u] dvibalsyje *au* ir kai kurių nelietuviškų tikrinių vardų ortografijos redagavimas. Šių taisymsų konkretus lenkiškas originalas tiesiogiai neveikė.

Paaikškėjo, kad JE₇₄ redaktorius linko junginius *am, an, um, un, en, im* ir *om* keisti abreviatūromis *ā, ū, ē, ī, ō*, tačiau užfiksuota ir atvirkštinio keitimo pavyzdžių. Taigi nuo JE₇₄ junginiams *en, im* ir *om* žymėti papildomai pradėtos vartoti abreviatūrinės raidės *ē, ī* ir *ō*, jos dažniausiai rašomos eilutės pabaigoje ar keliant žodį į kitą eilutę. Neatmestina galimybė, kad spaustuvininkas, rinkdamas teksto eilutę, savo nuožiūra ją trumpino ir todėl surinko abreviatūrą.

Kadangi 1679 ir 1690 metais perleistos *Evangelijos* menkai tesiskyrė nuo 1674 m. leidimo, tad galime manyti, kad šie taisymsai įsitvirtino iki pat 1705 m. leidimo, kada šios *Evangelijos* buvo perrašytos vakariniu rašomosios kalbos variantu. Nors tiek raidyno, tiek ortografijos srityje dar pastebima nenuoseklumų ir įvairavimų, tačiau jau bandoma vienodinti tekstą, pereiti prie pastovesnių rašmenų ir rašybos principų.

WITOLD MAŃCZAK

Dėl liet. ir ir yra kilmės

Lenkų kalboje šalia *Mój sąsiad jest marynarzem* ‘Mano kaimynas yra jūrininkas’ sakoma ir *Mój sąsiad to marynarz*. Panašių konstrukcijų yra ir kitose slavų kalbose, plg. rus. *Ivan – èto soldat*, baltarus. *Praca – hèta krynica bahaccja*, ukr. *Kyjiv – ce stolycja Ukrajinny* (kur įvardis *ce* yra įvardžių *to* ir *se* kontaminacijos rezultatas). Antra vertus, iš tos pačios šaknies *t-* slavų kalbose daromi ‘ir’ reikšmės jungtukai, plg. ukr. *chlib ta voda* ‘duona ir vanduo’, rus. *sosna da (< ta) osina* ‘pušis ir drebulė’, baltarus. *dzeń dy (< da < ta) noč* ‘diena ir naktis’. Remdamasis daugelio slavų kalbų paralelėmis, kai iš tos pačios šaknies daromi ir ‘ir’ reikšmės jungtukai, ir įvardžiai, galintys pakeisti jungtį, autorius kelia mintį, jog panašumas tarp liet. *ir* ir *yra* nėra atsitiktinis.

ANTANAS SMETONA

Žodžių daryba rankraštinėje Kazimiero Kristupo Daukšos lietuvių kalbos gramatikoje

XIX a. pirmosios pusės rankraštinė Kazimiero Kristupo Daukšos gramatika – pirmoji lietuviškai parašyta lietuvių kalbos gramatika. Todėl ji yra savaimė svarbus mokslo kalbos, terminijos, kalbamos epochos kalbos mokslo teorinio lygio tyrinėjimo šaltinis. Palyginti su pirmtakų ir amžininkų gramatikomis, rankraštinėje K. K. Daukšos gramatikoje žodžių darybai skiriama nepalyginamai daugiau dėmesio ir tai daroma daug aukštesniu teoriniu lygiu. Joje dar neapsispręsta dėl žodžių darybos vietos gramatikoje. Daryba suvokiama trejopai: kaip atskiros gramatikos dalys suvokiama ir aprašoma derivacija ir kompozicija; kai kurie darybos dalykai aprašomi kaip kalbos dalių aprašo organiškios dalys (veiksmažodžio kaitybos aprašas pradedamas darybos pastabomis, prielinksnių aprašo didžioji dalis skirta darybai); kai kuriems darybos dalykams iš viso nerasta vietos ir pateikiama atskirais skyreliais atsitiktinėse vietose (įvardžiuotinių formų daryba, giminių formų daryba). Atsisakyta (arba visai nesuvokta) galūninės darybos: grynosios daiktavardžio galūninės darybos (*stalius*) iš viso neminima, o priešdėliniai galūnių vediniai iš veiksmažodžių priskiriami kompozicijai. Apie kompoziciją ir derivaciją kalbama ne apskritai, o pagal kalbos dalis, t.y. jau išvelgiama visiškai skirtinga atskirų kalbos dalių daryba. Daiktavardžio priešdėlinė daryba suvokiama kaip kompozicijos rūšis ir tai grindžiama teoriškai bei pavyzdžiais. Jau teoriškai suvokiama, kad skirtingos kalbos dalys turi skirtingus darybos formantų kompleksus. Kaip ir visose pirmtakų ir amžininkų gramatikose, tyrinėjimą bei teiginių suvokimą labai sunkina tai, kad pateikiama mažokai pavyzdžių, nėra platesnio konteksto, be kurio kai kurių reiškinių net apskritai neįmanoma įvertinti. Visiškai pagrįstai negimininės būdvardžio ir dalyvių formos priskiriamos prieveiksminiams, todėl tampa darybos aprašo objektu. Žodžių darybos skyriuose nepaliekami be dėmesio ir kalbos norminimo dalykai: įvairūs darybos normos variantai vertinami kartais motyvuotai, o kartais remiamasi tik kalbine nuojauta.

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Dėl lietuvių kalbos antrinių šaknų su baigmeniu -s-

Daugelis lietuvių kalbos priesagų, ypač tos, kurios prasideda sonorantais (*l, r, m, n, v*), iš pažūros turi variantų su *-s-*, pvz. šalia priesagos *-la-* (*krėklas, mėšlas*) skiriamas variantas *-sla-* (*gišlas, kaišlas, krišlas*), šalia *-ra-* (*skūdras, stipras, vairas*) – variantas *-sra-* (*gaišras, tišsras*) ir pan. Sinchroniniu požiūriu atmainos be *-s-* paprastai pridedamos prie šaknų, kurios baigiasi obstruentu, o atmainos su *-s-* pridedamos prie šaknų, kurios baigiasi priebalsiu, dvibalsiu arba dvigarsiu. Šiame straipsnyje keliama mintis, jog tariamieji priesagų variantai su *-s-* (*-sla-*, *-slā-*, *-slu-*, *-slē-*, *-sra-*, *-srā-*, *-sma-*, *-smē-*, *-sna-*, *-snā-*, *-sni-*, *-snu-*, *-sniu-*, *-sva-*, *-svā-*) kilę iš tam tikrų veiksmažodinių formų (bendračių su baigmeniu *-sti*, esamojo laiko formų su baigmeniu *-sta*, atematinių esamojo laiko formų su baigmeniu *-sti*, iteratyvų su baigmeniu *-styti*) resegmentacijos. Bendraties formą *ėsti* < **ėd-ti* resegmentavus kaip *ės-ti* buvo sukurta antrinė šaknis *ės-*, kuria buvo paremti tokie dariniai, kaip *ėslus, ėsnius* ir pan. Jie aiškintini kaip *ės-lus, ės-nus* ir pan., o ne kaip **ėd-slus, *ėd-snus* ir pan. Tokiu būdu šalia daugumos dantinių obstruentinių baigmenų *t, d* turinčių šaknų buvo sukurti variantai su *-s-*. Panašiai tokiu esamojo laiko formų su *-sta*, (*témsta* arba tiksliau **tūmsta*) pagrindu resegmentacijos keliu (**tūms-ta*) buvo sukurtos tokios antrinės šaknys kaip *tims-* (*tišsras*). Tradiciškai literatūroje postuluojami sigmatiniai daugelio priesagų variantai (*-sla* greta *-la-* ir pan.) tokiu būdu pasirodo esą nereikalingi.